

„VÉGY TÁRSADNAK A HARCZBA...”

A VITÉZ SZIGETVÁRI NŐ(K) A 19. SZÁZADI KÉPZŐMŰVÉSZETBEN*

A fegyverrel harcoló vitéz magyar nő legismertebb, emblematikus képi megjelenítése Székely Bertalan *Az egri nők* című festménye 1867-ből, amely a történetírásban századokon át hagyományozódó történetet elevenített meg. Az itáliai Ascanio Centorio degli Hortensi 1566-ban megjelent történeti munkájában olvashatunk először arról az asszonyról, akit az 1552. évi ostrom alatt az anyja arra biztatott, hogy gyászolja meg elesett férjét, a nő azonban a férfi fegyverével előbb három törököt küldött a másvilágra, s csak ezután temette el párját. A toposz erejét jelzi, hogy a szinte kizárólag férfiak harcát ábrázoló csataképek hagyományától eltérően az egri ostromot bemutató képi ábrázolások túlnyomó többségén – köztük egy 17. század végi német krónika illusztrációján – fővagy mellékszereplőként nőket látunk.¹

Az 1566. évi ostrom során fegyverrel harcoló vitéz szigetvári nő(k) toposzával a korábbi időszakokban elsősorban a hazai történetírás és irodalomtörténet foglalkozott,² a motívumnak a képzőművészetben való megjelenésére a művészettörténeti kutatás alig fordított figyelmet. A történeti forrásokban és az irodalmi művekben a 16. század óta a toposz három elkülöníthető – alkalmanként összekapcsolódó – variánsa rajzolódik ki, s ezek közül mindegyik megjelenik hazai képzőművészeti ábrázolásokon is.

1. A férjével együtt harcoló vitéz szigetvári nő

Ismereteim szerint egy névtelen szerzőnek a vár bevétele évében keletkezett, *História az Szigetvárnak veszéséről* című, magyar nyelvű verses krónikájában az 1566. szeptember 7-én bekövetkezett utolsó

ostromról szóló beszámolóban találkozunk először a fegyverrel harcoló szigetvári nő motívumával, melyet később több külföldi feldolgozás is átvett.³ A krónika szerint a katonák az utolsó ostrom előtt megölték vagy barátjukkal megölték feleségüket, menyasszonyukat, hogy ne kerüljenek a pogányok kezére, egy ifjú vitéz azonban felesége könyörgésére páncélt, fegyvert és lovat adott neki, s hősi halálukig együtt küzdöttek a pogány ellen.⁴

„»Kérlek, uram! Hogy ne légy ellenségöm,
Jobb az pogány légyön neköm gyilkosom,
Ha nem vívok, bátor megölettessem,
Feleségödnék soha ne mondassam.«

Hallván ezt az ura, megkeserülé,
Egyik lovát az asszony alá megnyergelé,
Vitéz módra feleségét felnyiré,
És minden szörszámmal fölöltözteté.”⁵

A Szigetvárott férfiruhában harcoló nő bátorságát Christian Schesaeus (1535 k.–1585) erdélyi szász író is megénekelte⁶ *Ruinae Pannonicae* (*Pannonische Trümmer*) című főművében, melynek egyes részei 1571-ben jelentek meg:

„...Kérlek az égre s adott esküdre könyörögve könyörgök,
Végy társadnak a harcza, kemény fegyverrel övezs föl,
Kard a kezembe, fejemre sisak kell, könnyű lesz ércze,
Testem földje a pajzs és mellem nyomja a páncél;
Adj paripát is alám a török lovasokra rohannom,
Harczi dicsőségért odadobni merészen az életem,
És a csatának a vész viharába’ megállanom engedd.”⁷

A férjével együtt harcoló vitéz szigetvári nő történetét az 1587-ben Wittenbergben megjelent, dicsőítő írásokat és költeményeket tartalmazó latin nyelvű albumban (*De Sigetho, Hungariae propugnaculo*) Forgách Ferenc (1530 k.–1577) nagyváradi püspök is megörökítette.⁸ A motívum kelet-európai népszerűségét jelzi, hogy feltűnik a szigeti vár ostromáról beszámoló szlovák népdénekekben is.⁹

„Vala egy jó dalia
s annak hites társa,
nemrég házasodának,
s mert szerették egymást,
megsiratták egymást.

Szablyáját az kivonta,
hogy fejét levágja,
de amaz átölelte,
könnye hullt, s zokogva
ekkép szólította:

»Aj, én kedves uracsám,
szerelmes társam,
ne szennyezd be kezedet,
hallgassál meg engem,
hagyj más ruhát vennem!

Huszárdolmányt adj nekem,
s nyergelt paripát is,
oldalamba jó szablyát,
olyat, ami vág is,
s amit visel más is!...«

[...]

Hogy a szépséges asszony
jó lovát megülte,
megismerte a törökség
s te hű asszonykád,
asszonyi mivoltát.

Ám ő nem késlekedett,
szablyáját kivonta,
hét török fejét vette,
de átlőve keble,
s lova levette.”¹⁰

A Szigetvárott harcoló vitéz nő alakja megjelenik Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelmében* is,¹¹ Deli Vid török származású, kereszténnyé lett felesége, Barbála azonban nem az utolsó ostrom során harcol férjével együtt a törökökkel, hanem török fogságba esett férje kiszabadítására siet:

„Deli Vidnak vala egy szép felesége,
Ez asszonyok közül csak maradt Szigetbe,
Szebb vala mindenneknél az ő szépsége,
De még azon föllyül urához hűsége.
Török leány vala, de Vid hatalommal
Elhozá egy várbul nagy erős harccal.
Haissennek hiják vala török szóval,
Köröszttség megáldá de most Barbálával.
Ez, mikor heában várta volna urát,
Sok könyvel áztatván társa üres ágyát,
Nem tudja, életben van-é, vitéz urát,
Vagy hogy török miát szenvedett szép halált.
Száll Márs ő szüvében, s nem, mint más, sirással,
Vagy nyomorult föcske hosszú jajgatással
Csak ohajtja társát, hanem bátorsággal
Fegyverezi magát ura páncérával.
Páncérát, fegyverét magára fölvészi,
Urának jó kardját oldalára teszi,
Jó lóra felugrik, kopját kézben vészi,
Haját és szép fejét fállyallal tekeri...”

A török táborba érve az „okos asszony” csellel és erővel kiszabadítja férjét, majd együtt visszalovagolnak Szigetvárra.

A szigetvári vitéz nő története – minden bizonynyal nem függetlenül a törökellenes háborúk kapcsán a magyarok vitézségéhez kapcsolódó „propugnaculum et antemurale Christianitatis” toposztól – a nyugat-európai irodalomban is népszerű volt. Szerepelt például Pierre Le Moyne francia jezsuita költőnek a kiskorú XIV. Lajos helyett régensként uralkodó Ausztriai Anna francia anyakirálynénak ajánlott, a 17. század közepén Párizsban kiadott női életrajzgyűjteményében. A szerző húsz bátor, erős nő – például a bibliai Deborah, Judit, az ókori Zenóbia, Portia, a középkori Kasztíliai Izabella, Jeanne d’Arc – életrajzához analógiaként, példaként (*Exemple*) későbbi korok egy-egy neves asszonyának élettörténetét csatolta. VI. Mithridates pontusi király feleségének, Monimének élettörténete után *La brave Hongroise* címmel írt a Szigetvárott hősi halált halt asszonyról, aki saját maga győzi meg férjét, hogy ne ölje meg, hanem engedje, hogy együtt harcoljon vele.¹²

A párizsi *Mercure de France* 1749. februári számában egy ismeretlen, „un élève d’Apollon” álnéven szereplő költő *L’illustre Hongroise* című versében szintén a magyar nők hősiességét énekelte meg, példaként említve a Szigetvárott hősi halált halt feleséget.¹³

Míg a történeti munkákban az eset többnyire a hadiesemények apró, érdekes mozzanataként sze-

repelt, a jelenettel alkalmanként – mint Le Moyne könyvében láttuk, már a 17. századtól kezdve – önálló motívumként, exemplumként találkozunk. A vitéz magyar nő toposzának 18–19. századi népszerűségét jelzi, hogy számos német és magyar nyelvű újságban, ismeretterjesztő kiadványban együtt szerepelt a magyar női hősiesség másik népszerű példájával, az 1552. évi egri ostromban fegyverrel harcoló asszonyok történetével.¹⁴ Friedrich Heinrich Wilhelm Martini berlini folyóiratának *Anekdoten* címszáva alatt 1773-ban még csak az egri nők hősiességéről írt,¹⁵ az 1771-ben magyarországi írók, szerkesztők által indított bécsi *Allergnädigst privilegierte Anzeigen* című folyóirat azonban 1774-ben már mind az egri nők,¹⁶ mind a vitéz szigetvári amazon hőstettével megismerteti olvasóit.¹⁷

Az egri és a szigetvári nők története egyaránt szerepelt 1781-ben a Karl Gottlieb Windisch által szerkesztett pozsonyi *Ungrisches Magazin*-ban,¹⁸ s a két történettel bécsi honismereti és ifjúsági kiadványokban is találkozunk.¹⁹ A történetek magyar fordítása – egy szintén fiataloknak szóló kiadvány jeles cselekedetek, példák rovatában – 1816-ban jelent meg.²⁰ „Azután, a’ vitéz Asszony férfiu ruhába öltözött, férje fegyvereket adott néki, és bal keze felől maga mellé állította. A’ várkapui megnyittattak, a’ vonóhid leeresztetett ’s azonnal elkezdődött a’ véres ütközet. A’ Szép Magyar Asszony a’ kit a’ bátor szívvel hartzolók közül egy sem halladott fellül, férjét a’ ki mint egy dühös orosz lány halált és veszedelmet szórt maga körül az ellenségre, maga mellett látta el esni. De annak halála bátorságát nem kissebbé tette, sőt inkább nagyobb dühösségbe hozta és új erőt adott neki az ő kedves férjének haláláért való bosszúállásra. Végtere ő is halálos sebet kapott, és minekutánna halált és veszedelmet szórt volna a’ dühösségtől habozó Törökökre, bátor lelkét a’ tsata piatzon ki botsát.” – áll az 1810-es évek egyik népszerű bécsi ifjúsági könyvének magyar fordításában.²¹ A vitéz szigetvári nő történetével találkozunk 1833-ban a *Regélő* című magyar szépirodalmi lapban is.²²

A motívum megjelenik a 18–19. század magyar és német nyelvű regény- és drámairodalmában is. Kónyi János „strázsamester” 1779-ben Pesten megjelent, Szigetvár ostromát megéneklő verses „hadi románjában” is szerepel a Szigeti veszedelem említett hőse, Deli Vid, illetve itt Evának nevezett felesége. Kónyi azonban a történetet – Zrínyivel ellentétben – a 16. század óta hagyományozódó toposznak megfelelően eleveníti fel:

„... Már midőn el-készült ki-ki a’ halálra,
Deli Vid tekinget török Evájára,
Gondolván, hogy hagygya ötöt a’ prédára?
Hogy pogányra jusson ilyen drága híve,

Bajjal tusakodik Deli Vidnek szíve,
Végre el-végezé, hogy saját kéz-ive
Ölje meg, hogy sem mint légyen pogány’ míve.

Azomban hogy sokszor az Asszonyra nézett,
Majd pedig kardjára semmével idézett,
Sajdítván hogy férje felőle mit végzett,
És szíve a’ búval mint légyen tetézt.

Oh szerelmes férjem! az Asszony így szólla,
Az istentelenség kezéd ne mázolla,
A’ gyilkosság’ vétke hired ne gázolla,
‘S kedves feleséged’ holtát ne gyászolla.

Avagy nem szánnál-e’ éltemtől fosztani,
Ártatlan véremet magad- fel-osztani?
A’ melyet kész vagyok érted árasztani,
Hogy kívánnád magad ezzel fásasztani?

Ne legyen testemben egy tsepp vér olly vásolt,
Mellyet nem a’ hűség hozzád hanem más olt,
Az igaz szerelem a’ kit öszve-hársolt,
Azt még az halál-is soha meg-nem másolt.

Erre nagy hirtelen férfi ruhát vészen,
Magára, ‘s mindenkép’ fegyverkezve lészen,
Az Ura bal keze felől van már készen...²³

Az asszony bátran harcol a kirohanás során is:

„Eva Amazonról, méltó emlékezni,
A’ ki Ura mellett ditsön ellenkezni
Tudott a’ pogánnyal vitézül ütközni.

Gyenge karjaival addig fáradozott,
Hogy három törököt világból óldozott,
Végre vitézsége halállal változott,
S férje’ szeme előtt vérével áldozott.”²⁴

Johann Friedrich Kind 1808-ban a vár ostromáról megjelent regényének²⁵ elején Zrínyi Miklós ellenzi katonája, Juranics Lőrinc és szerelme, Stefánia házasságát, titokban mégis megkötik azt. Az ostrom idején a szobájában imádkozó Stefánia a Konstantinápoly 1453-as eleste után a török szultán szeretőjévé lett, majd általa megöletett görög keresztény nő, Iréne tragédiájáról olvas.²⁶ Stefánia a történetből okulva megkéri férjét, hogy ölje meg, mivel azonban a férj nem volt képes megtenni ezt, mindketten részt vesznek a kirohanásban, és egymás mellett halnak hősi halált.

Theodor Körner (1791–1813) német író 1812-ben Bécsben bemutatott, 1818-ban egy pest-budai jótékonysági női egylet megbízásából magyarra is lefordítottat,²⁷ *Zrínyi* című öt felvonásos drámájában szintén megtalálható a kirohanás előtt a kedvesét megölő katona motívuma. Zrínyi lánya, Heléna arra kéri vőlegényét, hogy az utolsó ostrom előtt ölje meg, amit az meg is tesz.²⁸ Fegyverrel a kezében akar harcolni a darabban Zrínyi felesége, Rosenberg Éva is: „Nem távozom-el tőled – veled fogok

3. Moritz von Schwind – Josef Kriehuber: Zrínyi kirohanása, 1825. Litográfia. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok

mellett akár Le Moyne női életrajzgyűjteményéből is ismerhette.³¹

Krafft festményének a birodalmon belüli ismertségét növelte, hogy a bécsi Kunstverein 1836. évi jutalomlapként Franz Stöbernek a képről készült pompás rézmetszetét ajándékozta egyesületi tagjainak (2. kép). A vitéz nő természetesen ezen a lapon is feltűnik. A metszet korabeli rendkívüli ismertségét jelzi, hogy Ginovszky József *Műértő társaság* című, 1839-ben készült olajfestményének szereplői a Krafft festményéről készült metszetet nézegetik.³²

A motívum népszerűségére utal, hogy a vitéz szigetvári nő ábrázolásával azon a Zrínyi kirohását ábrázoló litográfián is találkozunk, melyet 1825-ben Moritz von Schwind rajza nyomán Josef Kriehuber készített: a Zrínyi mögött a várból kirohanó katonák között itt is látunk egy nőt (3. kép). A kompozíciónak a bécsi képzőművészeti akadémián őrzött ecsetrajz vázlatán³³ egyébként még nem szerepel a vitéz nő (4. kép). Talán Kriehuber egy másik Schwind által készített rajzot használt előképként a litográfiához, az sem zárható ki ugyanakkor – bár nem túl valószínű –, hogy Kriehuber változtatta meg a kompozíciót.

A „tömegkultúra” és a „magas kultúra” közötti sajátos, a megszokottól ellentétes irányú átjárást jelez az a magántulajdonban lévő nagyméretű (140×180 cm) olajfestmény, amely Kriehuber litográfiájának pontos másolata (5. kép). A két műalkotás egymáshoz való viszonyában nemcsak az a szokatlan, hogy nem a festmény szolgált – mint ahogy a korban ez megszokott volt, s ahogy a Krafft-festményről készült Stöber-metszet esetében is láttuk – a széles körben terjesztett, olcsó sok-

4. Moritz von Schwind: Zrínyi kirohanása, 1820-as évek. Ecsetrajz részlete.

Akademie der Bildenden Künste Wien, Kupferstichkabinet

5. Ismeretlen festő: Zrínyi kirohanása, 1825 után. Olajfestmény. Magántulajdon

szorosított grafika előképéül, hanem a metszetről készült a festmény. A megszokottól eltérő az is, hogy az előkép, vagyis a sokszorosítással készülő litográfia, amely műfajilag inkább a tömegkultúra területéhez kapcsolódik, kvalitásában felülmúlja a formailag az akadémiai hierarchia legmagasabb fokán álló (történelmi jelenetet ábrázoló nagyméretű olajfestmény) egyedi műalkotást. A sokszorosított grafika szolgáltatta a festmény számára a „magas művészet” egyik fontos tartalmi jellemzőjét, az invenciót, a kompozíciót is.

A férje mellett harcoló vitéz szigetvári nő azon a 19. század első felében ismeretlen mester által készített litográfián is feltűnik, amelynek egy példányát az Österreichische Nationalbibliothek őrzi³⁴ (6. kép). A sokszorosított grafikai lap ismert lehetett Magyarországon is, ez a litográfia volt ugyanis az előképe az *Új oktató és mulattató Filler-kalendárium* 1837-ben megjelent első évfolyama Szigetvár ostromát ábrázoló címlapelőzőkének (7. kép). A litográfia központi része – rajta a vitéz nő – díszítette Lavotta János *Szigetvár ostroma, eredeti magyar ábránd*,

6. Zrínyi kirohanása. Litográfia, 1837 előtt. Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv und Graphiksammlung

7. Zrínyi kirohanása. Litográfia. In: Új oktató és mulattató Filler-kalendárium 1837. Címlapelőzék

a nép között forgott százados zene-töredékekből című, Kirch János nagykarolyi zenetanár által megjelentetett zeneműve kottájának címlapját is³⁵ (8. kép). A motívum rákerült Lavotta műve 1900. évi újabb kiadásának szecessziós címlapjára is.³⁶

A Krafft-kép, a Schwind–Kriehuber-féle litográfia, illetve a Bécsben őrzött lap (s természetesen az ennek nyomán készült címlapelőzék és címlapok) összefüggését jelzi, hogy a nő mind a négy alkotáson hasonló, forgódíszes sisakot visel. A férjével való kapcsolat ábrázolása ugyanakkor eltér a képeken: Krafft festményén a nő kicsivel férje mögött vonul, Kriehuber litográfiáján a mellette álló vitéz – itt is minden bizonnyal a férj – együttérző szeretettel tekint a nőre, míg a bécsi litográfián a nő néz a mellette álló szakállas-bajszos férfira.

Krafft monumentális művéről számos olajfestmény-másolat készült. Közéjük tartozik a 19. század első felében Jan Osolbosie által egy vasle-

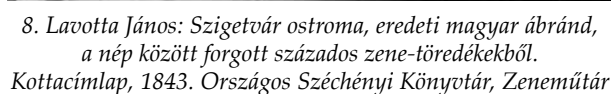
mezre,³⁷ illetve 1856-ban Kiss Bálint által vászonra festett munka,³⁸ ezeken azonban már nem találkozunk a vitéz nő ábrázolásával. Talán a művészek nem ismerték fel, vagy nem tudták értelmezni a nőalakot. Azon a helyen, ahol Krafft festményén a vitéz nőt látjuk, Osolbosie, illetve Kiss Bálint képén más motívum által kitakart, elmosódott fejet látunk (9. kép).

2. A vitéz szigetvári asszonyok és anyák

A vitéz szigetvári nő(k) toposzának egy másik variációjával elsőként – ismereteim szerint – a velencei születésű, az 1570–1580-as években Erdélyben és Lengyelországban Báthory István (1533–1586) udvari történetírójaként tevékenykedő Giovanni Michele Bruto (Johannes Michael Brutus, Brutus János Mihály) Magyarország történetét bemutató, lappangó kéziratában találkozunk.³⁹ Brutusnak a gyulafehérvári káptalanban őrzött kéziratát nem csak Szamosközy István (1570–1612) történetíró használta, hanem fél évszázaddal később Bethlen Farkas (1639–1679) is, aki a szigetvári vitéz nők történetét bemutató jelenetnél hangsúlyozza, hogy „amit mások röviden, Brutus viszont történetében bővebben ad elő, nem akartuk elhallgatni, de úgy véltük, hogy éppen az idézett szerzőnek a szavaival kell elmondanunk, aki így ír: »Mialatt Zrínyi az életben maradt őrséggel felkészül a kirohanásra, azok, akikkel feleségük és gyermekeik is velük voltak, gondoskodni akarván, nehogy a barbárok bemocskolják életüket és szűzies testüket, öldökölni kezdték őket. Mikor azonban néhány előkelő hölgy látta, hogy az ő és fiaik megölésére emelik a kardot, lelki nagyságuktól indítva, férjeik térdéhez omolva nem a halál, hanem a halál módjának megváltoztatásáért könyörögve keservesen jajveszékelve könyörögtek: Hát ez az a nagy hűség, amelyre isten és az emberek előtt tanúbizonyságot téve mindkettő kijátszásával szentül felesküdtetek, hogy minket, bármit hozzon is a sors, nem fogtok elhagyni? Hát az odaadás és a szeretet eme kötelékeivel öleltetek át minket mostanáig? Hát így váltok hirtelen szeretőkből ellenségekké, az élet védelmező bastyáiból hóhérokká? Hát így raboljátok el életünket, mint a leghitványabb anyakocától, éppen ti, akiktől védelmet reméltünk? Könyörgünk nektek mindarra, ami szent, ami nektek kedvesebb, mint mi vagyunk, hogy vetkőzzetek ki ebből a vadságból, ezt az iszonyatos gaztettet pedig engedjétek át a barbár ellenségnek. Nem a halált kárhozzátjuk, hanem a halál okozóit. Egy ilyen kegyetlen büntetést hadd kövessen el az ellenség. Csak az vigasztal, hogy veletek

Míg tehát a korábban említett történeti és irodalmi forrásokban egy, a férjével együtt harcoló vitéz nőről olvashatunk, Brutusnál több nemes nő, köztük sok anya szerepel. Valószínű, hogy a harcoló szigetvári nő motívumát Brutus is vagy a névtelen krónikástól, vagy Forgáchtól, illetve Schesaeustól vette át, az olasz történetíró azonban átalakította a történetet. Elképzelhető, hogy a jelenet kibővítésekor előképként antik auktorok munkáit használta, például Titus Livius (i. e. 59 – i. u. 17), illetve Plutarkhosz (46/48 – 125/127) leírását az i. e. 101-ben a rómaiak és a kimberek között lezajlott vercellaei csatáról, amelyben a kimber asszonyok gyerekeiket – hogy ne kerüljenek rabszolgaként a támadók kezére – megölték, majd magukkal is végeztek, vagy Josephus Flavius Zsidó háborújából Eleázárnak Masada ostrománál (i. sz. 74.) elmondott beszédét, amelyben arra biztatja a védőket, hogy öljék meg feleségeiket, gyerekeiket és magukat, hogy szabad emberekként halhassanak meg.⁴¹ Brutus leírásának egyes retorikai fordulatai – a feleségeknek a férjekhez intézett kétségbeesett, szemrehányó kérdései – ugyanakkor hasonlóságot mutatnak Schesaeus eposzának szövegével is.

Zrínyi szigetvári kirohanásának témája – mint láttuk – népszerű volt a 18–19. század fordulójának német nyelvű drámairodalmában is. Friedrich August Clemens Werthes költő és drámaíró, akit II. József császár 1784-ben a pesti egyetemre a „széptu-

9. Jan Osolbosie: Zrínyi kirohanása, 19. század első fele.
Részlet. Olaj, vaslemez. Janus Pannonius Múzeum, Pécs

41

drámájában egyaránt megjelenik a vitéz nők motívuma, akik készek férjeikkel együtt meghalni a házáért. Werthes színdarabjában, amelyet Csépan István már a megjelenés évében magyarra fordított, a végső ostrom előtt a várban tartózkodó Frangepán Katalin (aki a valóságban Zrínyi Miklós első, 1566 előtt már elhunyt felesége volt) így szól:

„Eddig mi Magyar Asszonyok a' betsületnek és Hazaszeretetnek érzésében a' Férjfiakkal vetélkedtünk, és néha még azokat is fellyül haladtuk – Most megadjuk magunkat? Mi? és a' Törököknek? Nem tudjátok, mit kértek!”⁴⁴

Amikor szóba kerül, hogy egy vitéz megölne menyasszonyát, nehogy a törökök zsákmánya legyen, az egyik asszony így biztatja a többieket:

„Ugyan 's tudnál Sofiának gyilkosa lenni? Engedd inkább, hogy maradjon hív esküvésében, és haljon-meg veletek! – (Az Asszonyokhoz) Jertek! mutassuk meg, hogy a' nemnek különbsége nem szükséges képpen teszi különbözőkké a' gondolatokat és a' szívet!”⁴⁵ szint úgy ditsóséggel halhatunk meg mint a' férjfiak! Ezek a' fegyverek számunkra vagynak itt. (Itt a' fegyverek közzül, melyeket mások el-hánytak, kapkodnak az Asszonyok) Ezek pedig (fel-emeli 's maga előtt tartja a gyermekét) legyenek a' mi paisaink! szükség, hogy ezeket tegyük leg-elsőben bátorságosakká a' rabság elől! Úgy! No már most (szóll a' Csákihoz és Zrini Györgyhöz) menjetek akár az éhes farkasok közzé, avagy a' Törököknek ki-köszörült fegyvereik közzé, mindenütt utánatok megyünk. (Az Asszonyokhoz) Én magam vezetek benneteket.

Zrínyi

Asszonyok! Asszonyok! A' Hérosoknak egész nemzetségei vesznek-el bennetek...”⁴⁶

A feltűnő hasonlóság miatt, ami e jelenet, illetve Giovanni Michele Bruto Bethlen Farkasnál fennmaradt említett leírása között van, elképzelhető, hogy Werthes ismerte a 16. századi történeti munka eme részletét, de az sem zárható ki, hogy – talán Brutushoz hasonlóan – Werthes is antik történetíróktól vette át a motívumot.

Az utolsó ostrom során „...minden vitéz oldalán az ő felesége, vagy leánya férjfi ruhában...” jelent meg – olvashatjuk egy későbbi, a „nép számára” írt történelemkönyvben,⁴⁷ s a férfiruhába öltözött, fegyvert ragadó szigetvári „nők és szüzek” történetét két másik, tudományos igényű monográfia is ismertette.⁴⁸

A szigetvári kirohanás jelenete mellett a 19. századi képzőművészetben megjelentek azok az ábrázolások is, amelyeken – elsősorban a szépirodalmi feldolgozások nyomán – asszonyokat, gyermekeket látunk. Az ostrom idején a katonáktól búcsúzó nők és gyerekek először Szeder FABIÁN *Uránia Nemzeti Almanachjának* illusztrációján (1828) jelennek meg (10. kép). A rézmetszet Ballai Valér *Szigetvár* című, az almanachban megjelent költeményének egy részletét tette szemléletessé:

„Zrínyi a vár beltornyáról veszedelmes ügyének Nagyságát mérven, megviszi kedvesinek. Hölgye nyakába borúlt, térdét deli lánya ölelte; 'S mély zokogások közt gyakran elállá szavok. Könnyekkel szólltak lágyan mellére simulva, 'S a hősnek keblén száz seb ütötte magát...”⁴⁹

A várban rekedt asszonyok és gyerekek ábrázolásával találkozunk Rohn Alajos *Zrínyi esküje* című, Vízkelety Béla festménye nyomán készített litográfiáján is, mely az 1860. április 3-án a pesti Nemzeti Színházban a horvátországi éhínségben szenvedők javára a hazai arisztokrácia által rendezett jótékonyági előadás egyik – Körner Zrínyi-drámája nyomán beállított – élőképet örökítette meg⁵⁰

10. Leander Russ – Johann Neidl: Zrínyi Miklós búcsúja családjától. In: *Uránia Nemzeti Almanach*, Esztergom, 1828, 120–121.

*

11. Vízkelety Béla – Rohn Alajos: Zrínyi esküje, 1860. Litográfia. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok

(11. kép). Vízkelety a nagy sajtóvisszhangot kapott eseményt ábrázoló festményt a kor neves fotográfusa, Simonyi Antal portréfotóinak felhasználásával készítette.⁵¹ A litográfián láthatóhoz nagyon hasonló kompozícióval és háttérrel találkozunk azon a fényképen, amely az 1892. november 11-én, a hivatásos erdélyi színművészet 100 éves jubileumának tiszteletére a kolozsvári Nemzeti Színházban rendezett ünnepségen szintén Körner 1812-es drámája nyomán bemutatott *Zrínyi esküje* című előkét örökítette meg⁵² (12. kép).

Székely Bertalannak 1879–1885 között készült, a Debreceni Déry Múzeumban őrzött *Zrínyi Miklós kirohanása* című monumentális festményén⁵³ (13. kép), amely a kirohanás előtti pillanatot ábrázolja, a nőalakok kiemelt szerepet kaptak, ahogy az asszonyok voltak a főszereplői Székely 1867-ben készített *Egri nők* című munkájának is. Ez utóbbi téma ikonográfiai hagyományában azonban – mint láttuk – a 17. század óta jelen volt a nők ábrázolása. Annak okát, hogy Székely a szigetvári ostrom megfestésekor is hangsúlyos szerepet adott az asszonyoknak, a történeti és irodalmi hagyományok mellett a festőnek a női élet érzelmi mozzanatai, a férfi-nő kapcsolat, a családi viszonyok iránti érdeklődésében is kereshetjük.⁵⁴

12. *Zrínyi esküje* című előkép.

In: Vasárnapi Ujság 1892. 48. szám, (november 27.) 817.

A témával Székely – amint egy fennmaradt vázlatán olvasható megjegyzéséből megtudjuk – már 1863-ban foglalkozott. A ceruzával és lavírozott szépiával készített, 100×150 mm-es vázlaton a festő „pap – haldokló s ágya” megjegyzése mellett a következő szöveg olvasható: „ez márciusból 1863 jó csirájának tetszett”.⁵⁵ Egy másik vázlaton is olyan témamegjelölések szerepeltek, amelyekkel a két évtizeddel később elkészült festményen már nem

találkozunk: „pap utolsó kenetet osztva”, illetve „váló a haldoklótól”.⁵⁶ Bár nem tudjuk biztosan, hogy ennek a ceruzavázlatnak a hátoldalán látható nőalak és síró kislány a Zrínyi-festményhez készült-e, elképzelhető, hogy a nők már ekkor is szerepet kaptak a kompozícióban.

Egy datálatlan színvázlat hátoldalán olvasható, sajnos csak töredékesen megmaradt szavak – „...öreg nő”, „...ölelkező har[cos]” – nagy valószínűséggel már a végleges kompozíció egyes elemeire utalnak.⁵⁷ Ezeken a vázlatokon az alakok még alig ismerhetők fel, csupán a képek bal oldalán bontakozik ki Zrínyinek a kapu előtt álló, karját felemelő figurája.

Elképzelhető, hogy a kompozíció átalakulásában, vagyis az utolsó kenetet osztó pap és a haldokló ábrázolása helyett a nők és gyerekek szerepének hangsúlyosabbá válásában közrejátszott Szamosközy István történeti munkájának 1876-ban megjelent latin nyelvű kiadása. Ebben a szerző – mint láttuk, Giovanni Michele Bruto kéziratának hatására – részletesen leírja, hogyan könyörög több nemes nő, köztük néhány anya férjéhez, hogy harcolhasson a törökök ellen, majd gyermekeiket pajzsként maguk elé tartva harcba indulnak.⁵⁸ A kegyetlen jelenetet ugyanakkor Székely nem ábrázolta. Ahogy az *Egri nők* című festményén is tudatosan törekedett arra, hogy a férje halálát megbosszuló asszony „nőies maradjon”, a *Zrínyi kirohanásán* is csak a búcsú fájdalmát jelenítette meg: a férjébe kapaszkodó, térdre omló asszonyt és a gyereket, a

már harcba indult férfi után kétségbeesetten kiáltó anyát, s az őt átölelő két gyermeket. Itt is feltűnik ugyanakkor a vitéz nő motívuma: a kompozíció közepén egy asszony harcra készen emel fel egy kardot. A kép jobb szélén álló fiatal nő is elszántan, sírás nélkül néz párjára.

Ez az eufemisztikus ábrázolásmód egyébként nem volt kizárólagos a korszak képzőművészetében. Míg Székely tudatosan elkerülte a honvédő harcok végszüksége idején a történetírók által is többnyire legitimált, sőt követendő példaként említett női kegyetlenség bemutatását, mestere, a bécsi képzőművészeti akadémia professzora, Karl Rahl (1812–1865) *Cimbernschlacht* című, 1865 körül készült festményén, mely a rómaiak és a kimberek között az i. e. 101-ben lezajlott csatát ábrázolta, ki-méletlenül festette meg, ahogy az ellenséggel szembezálló asszonyok gyerekeiket – hogy azok ne kerüljenek rabszolgaként a támadók kezére – megölték, majd magukkal is végeztek⁵⁹ (14. kép).

Székely 1879-ben – ahogy erről a *Vasárnapi Ujság* beszámolt – már biztosan dolgozott a festményen.⁶⁰ 1879 és 1884 között számos vázlatot készített, amelyek közül az egyikkel 1883-ban elnyerte a Múcsarnok történelmi festészeti pályadíját, az Ipolydíjat.⁶¹ 1884-ben még dolgozott a monumentális festményen, és azt először 1885-ben a Múcsarnokban – ahogy a korabeli kritika nehezményezte – egy félreeső, szűk helyen állították ki. Az újságíró hangsúlyozta, hogy bár a festményen „a hazaszeretet, a hősiesség tragédiája oly megrázó erejű”, Székely

13. Székely Bertalan: Zrínyi kirohanása, 1879–1885. Olajfestmény. Debrecen, Déri Múzeum

nem annyira a történeti esemény, mint az utolsó útjukra induló várvédők és szeretteik közötti érzelmi kapcsolat bemutatására törekedett.⁶² A képnek ezt a tartalmi vonatkozását emelte ki ekfráziszában Dalmady Győző költő is *Zrínyi Szigetvárt (Székely Bertalan festménye az országos kiállításon)* címmel:

„Kép van-e előttem, vagy szörnyű valóság?
Nytják a várkaput. Zrínyi szól: Utánam!
Egy harcos ott viszi a vezér zászlóját...
A hősök indulnak, halálra elszántan.

Hajh, csak indulnának, de a hitves karja
Ezt itt nem ereszti: még egyszer ölelje!
A gyermek is eljött, menni az se hagyja:
Még egy csók ... e nélkül elkárhoznék lelke.

Azt ott szeretője tartóztatja vissza,
Amott meg az anya hű szive reped meg.
Könnyű bátran halni százezrekkrel víva,
Nehéz hátrahagyni ennyi drága lelket...”⁶³

3. A lőportornyot felrobbantó szigetvári nő

Arról, hogy a lőportorony az egész várra kiterjedő, elolthatatlan tűz miatt az ostrom során valóban felrobbant, számos török halálát okozva, a szemtanúk is beszámoltak. Egy, az ostromot túlélő szigeti gyalogos szerint egy asszony hanyagsága miatt még a kitörés előtt meggyulladt és felrobbant a puskaapor, sok védő sebesülését és halálát okozva. Zrínyinek az ostromot túlélő familiárisa, Cserenkó Ferenc szerint ezzel szemben a harc elülte után robbant fel a várban terjedő tűz miatt a felhalmozott puskaapor, hatalmas pusztítást végezve a várba özönlő, győzelmüket ünneplő törökök között – szerinte mintegy háromezer embert megölve.⁶⁴ Nem zárhatjuk ki, hogy tényleg két robbanás volt, talán – épp az esetleges berobbanás hatását csökkentendő – több helyen tárolták a puskaport.⁶⁵

A robbanásról a későbbi történeti források – pl. Istvánffy Miklós (1538–1615) – is tudósítottak. Forgách Ferenc úgy tudta, hogy Zrínyi tudatosan robbantotta fel a tornyot: a kirohanás alatt „egy sziklakövekből épített toronyba, amely tele volt lőporral és tüzérségi lövedékekkel, mikor már végképp nem reménykedhettek, égő gyújtózsínórt vezettek ügyesen. Így a vár elestével, midőn a megszámlálhatatlan sokaság betódult, és nemcsak a várat meg a várost lepte el az egész táborból odaözönlő sok főemberrel együtt, hanem a körös-körül elterülő síkságot is: akkor robbant fel a lőporraktár, és a mindenfelé hulló lövedékek és sziklák, amerre csak csapódtak, sűrű

14. Karl Rahl: *Tanulmány a Cimbernschlacht című festményhez*, 1864 körül. Wien, Belvedere

ellenséges sorokat töröltek le a föld színéről. Nemcsak közel, hanem távolabb is ugyanaz a sors érte őket, mert a levegőben repülő kövek és tüzes golyók szerte elárasztották és pusztították az embereket. A baj gyorsasága minden menekülést megelőzőtt: a sebesültek, félholtak, haldoklók, megégettek és a széttépett emberi részek látványa a roppant hullahegyekkel egyetemben borzalmas látvány volt.”⁶⁶

A lőportornyot felrobbantó hős szigetvári nő alakjával ismereteim szerint August Werthes említett drámájában találkozunk először. A kirohanás előtti utolsó beszélgetés során Zrínyi megkérdezi feleségét, hogy a többi asszonyhoz hasonlóan nem fog-e fegyvert a török ellen.

„Nem én; és még is meg-mutatom, hogy soha szabad kezeimhez bilints ugyan nem ér. Ezer törököt, 's többet, ha lehet, tsalok ide, és a' Puska-poros torony tetejére, a' gazdag prédának palástja alatt, és ott egy szempillantás alatt halált hoz nekik egy fáklya; nekem pedig és a' mi kisdudunknak szabadulást.” A bátor kijelentésre Zrínyi megilletődötten válaszol: „Felséges Frangepani! a' leg nemesebb Római Asszonyságoknak Lelke lakik a' te lelkedben!”⁶⁷

Zrínyiné hőstétével fejeződik be a színdarab is:

„Egy sereg Török jön a' játék-néző-helyre
A' Grófné (le-kiált a' Toronyból)
Ide ide! A' ki nekem könnyű fogságot ígére, azt én ezzel a' fáklyával a' föld alatt el-rejtett kintsekre vezetem. – Hogy hogy? hát szint olyan sokan jönnek? – Úgy e' olyan pénz kívánók vagytok ti? jertek csak jertek! – Bóldog lelkei a' szabadságnak! vegyetek engemet fel magatokhoz! (le-veti a' fáklyát, és a' mint a' kárpit le-esne, erős láng látszik, 's nagy pattanás hallatik, annak jeléül, hogy a' puska-poros torony fel-vettetett.)”⁶⁸

A lőportornyot felrobbantó asszony motívumát Körner is átvette. A dráma utolsó előtti jelenetében Zrínyi megkérdezi feleségétől, hogyan akar meghalni.

„Éva. A' torony ablakába elvárom az ostromot. A' halálnak hogy nagy áldozatot készíthessünk a' mindenható a' féregbe-is elegendő erőt lehell.

Zrínyi. És ha az elesetten keresztül mentek?

Éva. Akkor az égő fáklya a' puskaaporos toronyba repül. – Csak omlakédaihoz juthassanak Sziget házának! –

Zrínyi. Halj-meg bajnoki lélekkel ékeskedő aszszony! Az ily halál neveztetik örök életnek!”⁶⁹

A bátor asszony cselekedetének leírásával fejezi be drámáját Körner is: „Éva a' puskaaporos torony' falán fáklyával meg-jelenik. Elsőben elesik Juranics, Zrínyi holt testén keresztül lépik, és hosszasán viaskodik, végtére ős is elesik. Éva töstént a' fáklyát a puskaaporos toronyba veti, nagy csattanás, az új vár egybe-omlik, és a Firhang le-esik. Vége.”⁷⁰

Feltehetően Werthestől vagy Körnertől került át a motívum Jókai Mór 1860-ban megjelent *Szigetvári vértanúk* című romantikus, szentimentális „eredeti szomorujáték”-ába, melyben a feleségüket vagy menyasszonyukat az utolsó ostrom előtt megölő vitézek motívuma is szerepel. A darab végén a lőpor-tornyot felrobbantó bátor nő nála nem Zrínyi felesége, hanem Juranics Lőrinc feleségének, Máriának a testvére, Anna.

*

A jelenet képzőművészeti ábrázolásával a müncheni képzőművészeti akadémián Wagner Sándornál és Karl Pilotynál tanult, majd a bajor városban letelepedett Weber Xavér Ferenc (1829–1887) *Szigetvár végpercei* című, 1871-ben készült olajfestményén találkozunk. A kép középső részén a lőporos hordók fölé fáklyát nyújtó nőalakot látunk, az ajtónál pedig a terembe berontó törököket⁷¹ (15. kép). A festményt

15. Weber Xavér Ferenc: *Szigetvár végpercei*, 1871. Olajfestmény. Szigetvár, Városháza

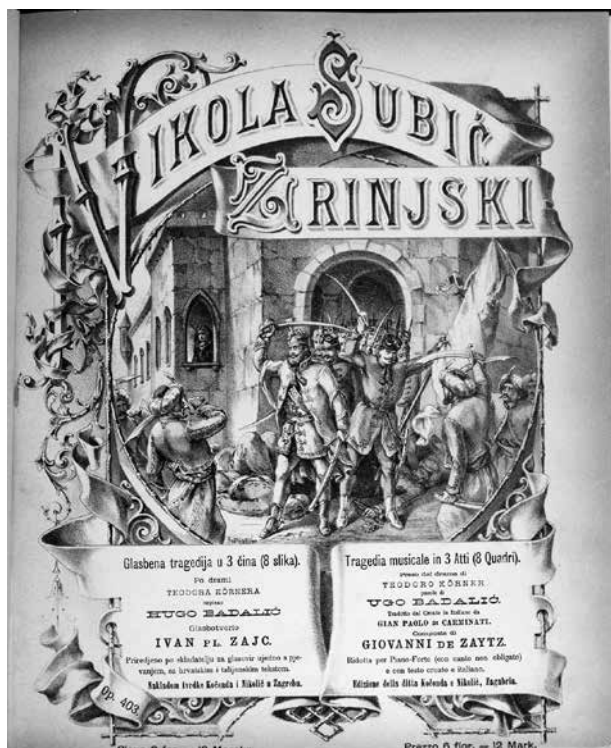
1871-ben az Országos Magyar Képzőművészeti Tanács megvásárolta. Ugyanebben az évben Münchenben Karl Federle nagyméretű litográfiát készített róla, melyet a pesti „Deutsch-féle könyvnyomda és kiadói részvénytársaság intézete” adott ki.⁷² Weber képét később kisorsolták, majd a nyertestől gróf Károlyi György vette meg.⁷³ Szerepelt az 1873-as bécsi világkiállításon, ahová feltehetően Károlyi adta kölcsön.⁷⁴ A történeti hitelesség iránti korabeli erőteljes igény jelzéseként a kritika nehezményezte, hogy a festmény nem megtörtént eseményeket ábrázol.⁷⁵ A festményen bemutatott jelenet – mint láttuk – mind Werthes, mind Körner drámájában szerepel, de Weber előképéül feltehetően Jókai említett, 1866 körül Pesten és Pécsen is sikerrel játszott, *A szigetvári vértanúk* című darabja szolgált.⁷⁶

A műalkotás szerepelt az 1929-ben Weber születésének 100. évfordulója alkalmából Pécsen rendezett kiállításon, ahol a váci püspökség megvásárolta azt. A festményt az 1970-es évek körül a Szigetvári Városi Tanács vette meg, s a helyi Zrínyi Miklós gimnáziumnak ajándékozta.⁷⁷ Napjainkban a szigetvári Városháza egyik termét díszíti.

A kirohanó szigetvári vitézek mögött egy nőt látunk a vár egyik ablakában azon az ábrázoláson, amely a neves horvát zeneszerző, Ivan Zajc (1832–1914) 1876-ban Zágrábban bemutatott, *Nikola Subic Zrinjski* című operájának zongorakivonatát díszítette⁷⁸ (16. kép). Mivel az opera librettóját Hugo Badalic horvát író és műfordító Theodor Körner drámája nyomán írta, a kirohanás után a várban maradt nő a képen feltehetően Zrínyinek a lőpor-tornyot felrobbantó felesége.⁷⁹

A kezében égő fáklyát tartó nőalakot látunk azon a fényképen is, mely az erdélyi színművészeti centenárium alkalmából 1892-ben rendezett említett kolozsvári ünnepségen a Zrínyi kirohanása című előképről készült. A Vasárnapi Ujság 1982. évi 48. számában a Dunky fivérek fotográfiája nyomán közölt illusztráción Zrínyiné – akit a képaláírás szerint báró Wesselényi Béláné jelenített meg – a kép centrumában látható toronyban áll (12. kép).

A történeti és a legendai elemek (Zrínyi név, vár-ostrom, törökök, lőport felrobbantó nő) teljes öszszemosásával, összekeverésével találkozunk azon a fiktív jelenetet bemutató, *Zrínyi Ilona hőstette Munkács várának védelmében 1688* című 20. századi nagyméretű (79,5 × 59,5 cm) színes nyomaton, amely az 1688-ban Munkács várát (a valóságban a Habsburg császári csapatoktól) védő Zrínyi Ilonát ábrázolja, amint fáklyáját egy puskaaporos hordóba készül mártani, hogy elpusztítsa a várba beözönlő törököket⁸⁰ (17. kép). Talán tudatos névválasztás, talán véletlen egybeesés, hogy Theodor Körner drámájában Zrínyinek az ostrom idején a várban tartózkodó, vőlegénye által a ki-

16. Ivan Zajc Nikola Subić Zrinjski című operájának (1876) zongorakivonata. Országos Széchényi Könyvtár, Zeneműtár

rohanás előtt megölt lányát Helénának (Ilona) hívták. Nem zárhatjuk ki, hogy ez a névazonosság is hozzájárulhatott Zrínyi Ilona és az 1566. évi szigetvári ostrom 20. századi, fent említett összekapcsolásához.

17. Zrínyi Ilona hőstette Munkács várának védelmében 1688-ban, 20. század. Papír, színes nyomtatás. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok

JEGYZETEK

*A tanulmány az NKFIH 116270. számú, Szigetvár és Turbék politikai, katonai és szakrális szerepe az oszmán-Habsburg nagyhatalmi vetélkedésben és a magyarországi török berendezkedésben – tények és emlékezet című projekt keretében készült.

1 Papp 2014/1.

2 A fegyverrel harcoló vitéz nő toposzának néhány középkori és kora újkori európai és hazai példáját, illetve a témakörhöz kapcsolódó kutatási szempontok felvetését lásd: Papp 2014/1; Papp 2014/2; Papp 2016/1; Papp 2016/2. Vö.: Bettina Baumgärtel, Silvia Neysters (hrsg.): Die Galerie der Starken Frauen – Die Heldin in der französischen und italienischen Kunst des 17. Jahrhunderts. München 1995; Frauke Berndt: Amazonen und Tugendheldinnen – Zur Ikonographie der femme forte im 17. Jahrhundert. Frühneuzeit-Info. Herausgegeben vom Institut für die Erforschung der Frühen Neuzeit 7. Heft 2. Wien 1996, 276–281; Gabriele Frohnhaus, Barbara Grotkamp-Schepers, Renate Philipp (hrsg.): Schwert in Frauenhand. Weibliche Bewaffnung. (Katalog zur Ausstellung im Solinger Klimgenmuseum 1998/99.) Essen 1998; Christine Reinle: Exempla weiblicher Stärke? Zu den Ausprägungen des mittel-

alterlichen Amazonenbildes. Historische Zeitschrift 270. 2000, 1–38; Heldinnen. Hrsg. von Johannes Keller, Florian Kragl. Wien 2010, 11–17.

3 A történet az ostromot túlélő Cserenkó Ferencnek, Zrínyi komornikjának a beszámolójában nem jelenik meg, azt azonban ő is megemlíti, hogy a várban sok asz-szony és gyerek volt, s hogy azok a katonák, akiknek a felesége vagy az anyja az ostrom alatt a várban volt, más ellátmányt kaptak, mint a nőtlen vitézek. Vö.: Ruzsás–Angyal 1971, 65, 67–68.

4 RMKT VII. 300–311. A krónika nyomtatásban, illetve kéziratban fennmaradt példányairól l. Papp 2016/1, 386–387.

5 RMKT VII, 306–309.

6 Ruinae Pannonicae Libri Quator: Continentes Statum Reipublicae et Religionis in Vngaria, Transylvania vicinisque regionibus imperante Ioanne Secundo Electo Rege Vngariae etc... Autore Christanno Schesaeo... Wittebergae... Anno M.D.LXXI. A históriás ének hatását feltételezi a költeményre: Waczulik 1966, 299 (többek között a szigetvári vitéz nő történetének átvételével); Bartoniek Emma: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi törté-

netírás történetéből. Kézirat gyanánt. Budapest 1975, 161, illetve Forgách hosszabb ostrom leírására: Waczulik 1966, 299; De Sigetho Hungariae propugnaculo [Zrínyi-album] Wittenberg, 1587, Szabó András tanulmányával. Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Budapest 1987, 14.

7 Hegedűs István: Schesaeus Keresztély latin költeménye „De Capto Sigetho”. Felolvasztás műfordítása bevezetésével az 1905. november 29-iki rendes havi ülésen. A Kisfaludy-társaság Évlapjai. Új folyam. Negyvenedik kötet. 1905–1906. Budapest 1906, 171–173.

8 Zigareti Hungariae clavstri praestantissimi vera Descriptio, et Obsidionis Epitome. Ex illvstris Francisci Forgachii... sui temporis historiarum Commentarijs, bona fide de verbo ad Verbum, descripta, nunquam antehac visa, & nunc primum in lucem emissa = De Sigetho Hungariae propugnaculo, Wittenberg 1587, o. n. [E verso].

9 Zrínyi énekek 2002, 50–51; 169–170; 183–185; 255.

10 Zrínyi énekek 2002, 183–185.

11 A motívumot Zrínyi az általa sokat forgatott 1587-es „Zrínyi album”-ból vette át. Vö.: Kovács 2006, 358–359.

12 La Galerie des femmes fortes par le Pere Le Moyne. Paris 1647, 140–142. Vö.: Hankiss János: Az erőselekkü magyar nő példázata. Debreceni Szemle. Tudományos folyóirat VII. 1933, 362–366; Sz. Jónás Ilona: P. Pierre Le Moyne, Galerie des femmes fortes. In: Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Szerk. Kalmár János. Budapest 1997, 113–116.

13 Mercure de France, dédié au Roi. Février 1749. A Paris, 22–25. Vö.: Barkó Dénes: Egy francia költő a magyar nők vitézségéről. Irodalomtörténeti Közlemények 18. 1908/4, 477–479. Egy magyar kutató a történetet – tévesen – az 1526-os mohácsi csatában a törökök elől menekülő Dobozi Mihályhoz kapcsolja, aki – miután látta, hogy a törökök utolérlik őket – megölte feleségét, majd a túlerővel szembeszállva hősi halált halt. Sipos Lajos: Dobozy Mihály és hitve a francia irodalomban. Debreceni Szemle. Tudományos folyóirat VII. 1933, 25–30.

14 Lőkös Péter: Eger 1552-es ostromának ábrázolása a 16–17. századi erdélyi szász és szepességi német irodalomban. Agria 40. 2004, 261–293; „Jó Dobó miatt sok terekök vesznek.” 16–17. századi költők és krónikások az 1552-es egri ostromról. Szerk. Lőkös Péter. Budapest 2008 [Eötvös Klasszikusok 86. kötet]; Obsidio Agriae anno 1552. Texte zur Rezeption eines ungarischen Geschichtsstoffes. Hrsg. Péter Lőkös, Gábor Tüskés. Eger 2008.

15 Herzhaftigkeit der Frauenzimmer. Mannigfaltigkeiten. Eine gemeinnützige Wochenschrift mit Kupfern. Vierter Jahrgang. Berlin 1773, 442–444.

16 Allergnädigst privilegierte Anzeigen, IV. Jahrgang, III. Stück, den 19. Jenner 1774, 23–24.

17 Allergnädigst privilegierte Anzeigen, IV. Jahrgang, XLI. Stück, den 12. October 1774, 325–326.

18 Ungarisches Magazin, oder Beyträge zur vaterländischen Geschichte... Erster Band. Preßburg 1781. A szigetvári nőkről: 127–128. Az egri nőkről: 251–253.

19 Länder- und Völker-Merkwürdigkeiten des österreichischen Kaiserthumes, Von Dr. Franz Sartori, Zweyter Theil, Wien 1809, 141–145; Leopold Chimani: Vaterländischer Jugendfreund. Ein behelrendes und unterhaltendes Lesebuch zur Veredlung des Herzens, Beförderung der Vaterlandsiebe und gemeinnütziger Kenntnisse für die

Jugend des österreichischen Kaiserstaates. Fünfter Theil, Wien 1814, 35–37.

20 Kis 1816, II. kötet, 180–184.

21 Kis 1816, II. kötet, 180–183.

22 Regélő 1. 1833, 54. szám, október 6., 435–436.

23 Kónyi 1779, 177–178.

24 Kónyi 1779, 180.

25 Johann Friedrich Kind: Nicolaus Zriny, oder die Belagerung von Sigeth, Pesth, 1808. (Gróf Zrínyi Miklós, vagy Sziget' várának ostromlása. Hadi nemzeti román Csery Péter által. Pesten, 1817.)

26 A történetből, mely Richard Knolles 1603-ban Londonban megjelent, Generall Historie of the Turkes című munkájában vált közismertté, Samuel Johnson írt egy 1749-ben bemutatott tragédiát.

27 T. Erdélyi Ilona: Egy kései kiengesztelés kísérlete (Néhány megjegyzés a „Pyrker-pör” kapcsán). Irodalomtörténeti Közlemények 100. 1996/5–6, 632. Körner drámája megírása előtt tanulmányozta a magyarországi és erdélyi történeti forrásmunkákat.

28 Körner 1819, 110–113. Vö.: Kálmán Kovács: Theodor Körners Zriny. Die Wiedergeburt des Nikolaus Zrinyi um 1800. In: Militia 2009, 285–303. A szeretett nőt inkább megölő, mint a törökök kezére engedő vitéz motívumának legismertebb hazai példája Dobozi Mihály és felesége története volt, melynek a 19. században számos képzőművészeti feldolgozása született – köztük Székely Bertalan (1861) és Madarász Viktor (1868) festménye. Vö.: Papp Júlia: Könyv és kép a 19. század elején. Blaschke János (1770–1833) illusztrációinak katalógusa. Budapest, 20112. I. 129–130; Uő: „Ti vagytok a’ polgári erény ’s nemzetiség védangyali...” In: A zsoldártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből. Budapest 2014, 151–152.

29 Körner 1819, 99. Zrínyi felesége, Rosenberg Éva a valóságban a kor szokásához híven nem volt a várban az ostrom idején.

30 Krafft egy korábbi, 1821-ben készült kompozícióján, amely a gyalogosan kirohanó Zrínyit ábrázolta, még nem szerepelt a vitéz nő. A Benedikt Abensperg und Traun gyűjteményében található kisméretű olajvázlatról l.: Johann Peter Krafft. Maler eines neuen Österreich. Hrsg. von Agnes Husslein-Arco, Katharina Bechler, Rolf H. Johannsen. Wien, 2016. 141, Taf. 65. Vö. Marianne Frodl-Schneemann: Johann Peter Krafft 1780–1856. Monographie und Verzeichnis der Gemälde. Wien–München 1984, 148, Kat. 115.

31 Krafft készülő festménye kapcsán 1824-ben itthon – mivel Kazinczy Ferenc attól tartott, hogy az osztrák festő a szigetvári hős arcvonásai helyett a költő Zrínyi Miklósait fogja ábrázolni – ikonográfiai vita bontakozott ki. Vö.: Rózsa György: Kazinczy a műbíráló. In: Ars Hungarica 9. 1981/2, 206–207; Galavics Géza: A történelmi téma. In: Művészet Magyarországon 1780–1830. Szerk. Szabolcsi Hedvig, Galavics Géza. Budapest 1980, 68; Orlovsky Géza: Kazinczy és Zrínyi. In: Kortárs (25) 1981/9. 1467–1468.; Laczházi Gyula: Zrínyi, Dorfmeister, Krafft, Kazinczy. In: Irodalomismeret 10. 1999/1–2, 228–233.

32 A lappangó festmény fényképét ld. Szvoboda Dománky Gabriella: A Pesti Műegylet története. A képzőművészeti nyilvánosság kezdetei a XIX. században Pest-Budán (Miskolc 2007) című könyv címlapján.

- 33 Akademie der Bildenden Künste Wien, Kupferstichkabinet, ltsz.: 6681 (verso). Vö.: *Cennerné* 1997, 86 (a 118. katalógustétel).
- 34 Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv und Graphiksammlung, ltsz.: Port_00004121_01. Vö.: *Cennerné* 1997, 87 (a 120. katalógustétel).
- 35 OSZK, Zeneműtár. A mű tervezett kiadásáról a Honderű is tudósított. Honderű. Szépirodalmi és divatlap. 1843. Budán. 19. szám, május 13. 651–652.
- 36 Lavotta Szigetvár ostroma, eredeti magyar ábránd, a nép között forgott százados zene-töredékekből alkotva. Hegedűre és zongorára átírt Zsadányi Armand. Rózsa-völgyi és Társa. Budapest és Lipcse. OSZK, Zeneműtár. Vö.: http://nemzetikönyvtar.blog.hu/2016/08/06/szigetvar_450_zrinyi_miklos_hosi_emlekezete_a_zeneben_2_resz
- 37 Janus Pannonius Múzeum, Pécs.
- 38 Wosinszky Mór Múzeum, Szekszárd.
- 39 Vö.: *Papp* 2016/1, 391–393.
- 40 Bethlen Farkas: Erdély története II. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571) II–IV. könyv, ford.: Bodor András. Budapest–Kolozsvár 2002, 306–307.
- 41 Vö.: *Hermann Wiegand*: Miklós Zrínyi der Ältere (um 1508–1566) in der neulateinischen Dichtung Siebenbürgens im 16. Jahrhundert. Zum 10. Buch der Ruina Pannonica von Christian Schesaeus. In: *Militia* 2009, 147.
- 42 Szamosközy István történeti maradványai. 1566–1603. Kiadta Szilágyi Sándor. Budapest 1876, 34–36. Vö.: *Szekfű Gyula*: Adatok Szamosközy István történeti munkájának kritikájához. Budapest 1904, 9–12; *Waczulik* 1966, 297.
- 43 Niklas Zrini oder die Belagerung von Sigeth. Ein historisches Trauerspiel in drey Aufzügen. Von Friedrich August Clemens Werthes. Wien 1790. Magyar fordítása: Werthes–Csépnán 1990. Vö.: *Robert Seidel*: Siegreiche Verlierer und empfindsame Amazonen. Friedrich August Clemens Werthes' Trauerspiel. Niklas Zrini oder die Belagerung von Sigeth (1790). In: *Militia* 2009, 258–273.
- 44 Werthes–Csépnán 1990, 475.
- 45 Ebben a mondatban a felvilágosodás egyik fontos filozófiai gondolatát tükröző, „a léleknek nincs neve” elvre is ráismerhetünk. Vö.: *Carla Hesse*: The Other Enlightenment. How French Women Became Modern. Princeton 2001, 135.
- 46 Werthes–Csépnán 1990, 497.
- 47 Dr. Lányi Károly: Magyar nemzet története képekkel a nép számára. Pozsony 1846, 183.
- 48 Fényes Elek: Szigetvár ostroma. Pest 1857, 70; Az első Zrínyiek. Írta Salamon Ferencz. Pesten 1865, 627.
- 49 Uránia Nemzeti Almanach újsztendei ajándékul 1828. Esztergom. 122. Vö.: *Cennerné* 1997, 87–88 (a 128. tétel).
- 50 Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok. A kép felirata: „A horvátországi, szlavóniai és határőrvidéki szűkölködők felsegállítására. Kiadták: Bulyovszky Gyula, Kozma Vazul és Pompéry János, 1860.” Vö.: *Cennerné* 1997, 94–95 (a 143. tétel).
- 51 Tomsics Emőke: Fotográfia a hon oltárán. Jótékony-ság és fotográfia az 1860-as években. Fotóművészet 50. 2007/4, 120–132.
- 52 <http://mek.oszk.hu/02000/02065/html/2kotet/52.html>. A fénykép megjelent a Vasárnapi Újság 1892. évi 48. számában is, a 817. oldalon.
- 53 Bakó Zsuzsanna in: Székely Bertalan (1835–1910) kiállítása. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 1999, 200–201, kat. 130, 131. – az addigi irodalommal.
- 54 Vö.: *Bicskei Éva*: Ámor és Hymen. A fiatal Székely Bertalan szerelmi történetei. Budapest 2010.
- 55 Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Osztály, ltsz.: 1915–1134.
- 56 Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Osztály, ltsz.: 1915–1135.
- 57 Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Osztály, ltsz.: 1915–1136.
- 58 Szamosközy István történeti maradványai. 1566–1603. Kiadta Szilágyi Sándor. Budapest 1876, 34–36.
- 59 Vö.: *Cornelia Reiter*: Carl Rahl und sein monumentales Historienbild der Cimbemschlacht. Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege LXII. 2008/1, 87–96.
- 60 Vasárnapi Ujság 26. 1879, 10. sz., 155.
- 61 Vasárnapi Ujság 30. 1883, 49. sz., 795; Vasárnapi Ujság 31. 1884, 42. sz., 677.
- 62 Vasárnapi Ujság 32. 1885, 27. sz., 438.
- 63 Vasárnapi Ujság 32. 1885, 24. sz., 382.
- 64 Ruzsás–Angyal 1971, 69.
- 65 Vö.: *Szatlóczi Gábor*: Szigetvár 1566-os ostromának utolsó órái. Adalékok Zrínyi Miklós és Szulejmán szultán halálának körülményeihez. http://missiles.blog.hu/2016/08/25/szigetvar_1566-os_ostromanak_utolso_orai
- 66 Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsege alatt. Budapest 1982, 274.
- 67 Werthes–Csépnán 1990, 497.
- 68 Werthes–Csépnán 1990, 498.
- 69 Körner 1819, 116.
- 70 Körner 1819, 117.
- 71 *Cennerné* 1997, 91 (a 133. tétel). A festmény 143 × 100 cm nagyságú.
- 72 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Képcsarnok, ltsz.: 4334 T. Vö.: *Cennerné* 1997, 92 (a 143. tétel).
- 73 Szvoboda 1998, 139.
- 74 „50. Weber Ferencz Münchenben. Szigetvár végpercei. A hős Zrínyinek neje, miután a törökök már a löportár küszöbét is áthatották, az égő kanóczot egy nyitott löporhordó fölé tartja.” Magyarország a bécsi 1873-diki kiállításán. Különleges katalógus. A gazdaság, ipar, tudomány és művészet kiállított tárgyaiból. I. rész. Honismeret, II. rész. A kiállítók és tárgyaik lajstroma. Budapest, 1873. II. rész, XXV. fejezet, 220. Vö.: *Szvoboda* 1998, 143.
- 75 Szvoboda 1998, 133.
- 76 Molnár 2009, 175.
- 77 Molnár 2009, 176.
- 78 OSZK, Zeneműtár, Mus. pr. 6616.
- 79 A löportorony felrobbantása szerepel a szigetvári ostrom egy másik népszerű zenei feldolgozásában, a horvát származású Adelburg Ágost (1830–1873) által szintén Körner drámája alapján írt, 1868-ban a pesti Nemzeti Színházban bemutatott Zrínyi című öt felvonásos operájában is. Zrínyiről a korban Zajc és Adelburg operáján kívül még négy zenemű keletkezett. Vö.: *Tatjana Markovic*: Memorizing battle musically. The Siege of Szigetvár (1566) as an identity signifier. https://www.academia.edu/6523407/Memorizing_battle_musically_The_Siege_of_Szigetvar%C3%A1r_1566_as_an_identity_signifier.

80 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Képcsarnok, Itsz.: 81.39. Jelezve a kép alatt balra: Kiadja Bilkei Dezső és Radovánovics János Debrecenben. Jelezve a kép alatt

középen: Minden jog fenntartva. Jelezve a kép alatt jobbra: „Globus” Múintézet Budapesten. Vö.: *Cennerné* 1997, 94 (a 141. tétel).

RÖVIDÍTVE IDÉZETT IRODALOM

- Cennerné* 1997 – *Cennerné Wilhelmb Gizella*: A Zrínyi család ikonográfiája. Budapest 1997.
- Kis* 1816 – *Kis János*: Ifjúság barátja, vagy hasznosan mulattató darabok a két nembeli ifjúság számára, I–II. Pesten 1816.
- Kónyi* 1779 – *Kónyi János*: Magyar hadi román, avagy gróf Zrínyi Miklósnak Sziget várban tett vitéz dolgai. Pesten, 1779.
- Kovács* 2006 – *Kovács Sándor Iván*: Szigetvár „veszedelmei” a magyar irodalomban. In: Szigetvár története. Tanulmányok a város múltjából. Szerk.: *Bősze Sándor* – *Ravazdi László* – *Szita László*. Szigetvár Város Önkormányzata, Szigetvár 2006, 353–372.
- Körner* 1919 – Zrínyi, vitézi játék öt felvonásban. Írta *Körner Theodor*. Fordította *Petrichevich Horváth Dániel*. Kolo's váronn 1819.
- Militia* 2009 – *Militia et litterae*. Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa. Hrsg. *Wilhelm Kühlmann* und *Gábor Tüskés* unter Mitarbeit von *Sándor Bene*. Tübingen 2009.
- Molnár* 2009 – *Molnár Imre*: Szigetvár végpercei, Weber Xavér Ferenc születésének évfordulójára. In: Molnár Imre válogatott írásai. Szigetvár 2009, 174–176.
- Papp* 2014/1 – *Papp Júlia*: „...a nőket seholsem látjuk valami vérengző foglalkozásban...”. Székely Bertalan Egri nők című festményének történeti forrásai. Művészet-történeti Értesítő 63. 2014/2, 325–344.
- Papp* 2014/2 – *Papp Júlia*: Donne Vngare. A magyar női vitézség toposzának 16. századi forrásaihoz. Irodalom-történeti Közlemények 118. 2014/3, 385–392.
- Papp* 2016/1 – *Júlia Papp*: Female body – male body. The valiant Hungarian women of Eger and Szigetvár from the 16th century in historiography, literature and art. Cogent Arts and Humanities 2016, 3: 1147403 (17 Feb 2016)
- Papp* 2016/2 – *Papp Júlia*: A vitéz szigetvári nő(k) a 16–17. századi hazai irodalomban és történetírásban. In: *In via eruditionis*. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére. Szerk.: *Bitskey István* et al. Debrecen 2016, 384–393.
- Papp* 2016/3 – *Papp Júlia*: „Végy társadnak a harcba...” A vitéz szigetvári nő a 19. század elejének képzőművészetében. Új Művészet. 2016. június, 40–44.
- RMKT VII – Régi Magyar Költők Tára VII. XVI. századbeli magyar költők művei. Hatodik kötet. 1560–1566. Közzéteszi *Szilády Áron*. Budapest 1912.
- Ruzsás–Angyal* 1971 – *Ruzsás Lajos* – *Angyal Endre*: Cserenkő és Budina. Századok 105. 1971/1, 57–69.
- Szvoboda* 1998 – *Szvoboda Dománszky Gabriella*: A magyar művészet az 1873-as bécsi világkiállítás tükrében. Tanulmányok Budapest múltjából 27. 1998, 127–146.
- Waczulik* 1966 – *Waczulik Margit*: Szigetvár 1566. évi ostroma az egykorú történetírásban. In: Szigetvári emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. Szerk. *Ruzsás Lajos*. Budapest 1966, 292–300.
- Werthes–Csépan* 1990 – Zrínyi Miklós, avagy Sziget várának veszedelme. Egy Históriai Szomorú-játék Három Felvonásokban, Mellyet Német Nyelven kibotsátott *Werthész Kelemen*. A' Királyi Magyar Universitasban a' jó-ízlés' Professora; Magyarra pedig fordítottat Gy. Cs. I. Komárom 1790 (*Csépan István*). In: Pálos iskola-dramák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai. [Régi magyar drámai emlékek – XVIII. század – 3] Budapest 1990, 457–499.
- Zrínyi énekek 2002 – Zrínyi énekek és feljegyzések. Horvát, szerb, bosnyák és szlovák népi énekek. Pécs 2002.

THE VALIANT WOMEN OF SZIGETVÁR (1556) IN 19th CENTURY ART

The trope of the valiant woman/women fighting with arms during the Ottoman siege of Szigetvár in 1566 has mainly been studied by Hungarian historiography and literary history, and art history has hardly paid attention to the motif in the visual arts. In the historical and literary sources the trope has had three distinguishable – and sometimes connected – variants since the 16th century, each of them also represented in Hungarian works of art.

The story of the woman fighting at the side of her husband already cropped up in the Hungarian historical song created in the year of the battle: before the final charge the defenders wanted to kill their wives or brides to save them from falling into pagan hands but a valiant woman asked her husband to give her armour and weapon to fight the enemy. The story passed into the Transyl-

vanian German poet Christian Schesaeus' *Ruinae Panonicae* (1571) and into a Latin-language album in memory of Miklós Zrínyi published in Wittenberg in 1587. The motif is included in the mid-17th century biographies of women by the French Jesuit poet Pierre Le Moyne, in the February 1749 issue of *Mercure de France* and in several 18-19th century German and Austrian periodicals and literary works. From the early 19th century the heroic deed of the brave woman of Szigetvár appeared in several Hungarian magazines and pieces of juvenile literature often together with the story of the valiant women of Eger.

The first visual representation of the brave woman of Szigetvár is the monumental painting about Zrínyi's charge from Szigetvár by Austrian Peter Krafft created upon the commission of the National Museum in 1825:

there is a helmeted woman with a determined look in her eyes among the troops charging out of the castle. This detail was to be repeated not only in several engravings made after Krafft's painting but also in multiplied prints including title-pages of printed music.

Another variant of the trope appears in the Italian Giovanni Michele Bruto's manuscript of the history of Hungary written in the 1570s-80s. In this version some brave women and mothers whom their husbands wanted to kill entreated them to let them die fighting against the foe with their children held as shields. This motif is included in German-language plays on Zrínyi by August Werthes and Theodor Körner written at the turn of the 18th and 19th centuries. The women and children locked in the castle are also shown in Alajos Rohn's lithograph *Zrínyi's oath* after Béla Vízkelety's painting of a tableau vivant staged after Körner's Zrínyi play in a charity performance at the National Theatre of Pest on 3 April 1860. Women and children are important actors in Bertalan Székely's monumental painting *Zrínyi's charge* (1879–1885) showing a woman picking up a fallen sword to fight the Ottomans.

The third variant of the motif of the courageous woman cropped up in literature at the turn of the 18-19th century: in the plays by Werthes and Körner Zrínyi's wife blows up

the powder-house with a torch to send as many of the intruding Ottomans into the netherworld as she could. The best-known example of the theme is the oil painting by Xavér Ferenc Weber *The final moments of Szigetvár* (1871) also shown at the 1873 Vienna World Fair. A fusion of historical and legendary elements can be seen in the 20th century colour print entitled *Ilona Zrínyi's heroism in defence of the castle of Munkács 1688* in which Ilona Zrínyi is about to dip her torch into a powder barrel to kill the invading Ottomans while defending the castle of Munkács in 1688 (actually against the Habsburg imperial troops).

PAPP Júlia művészettörténész, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet / art historian, Research Centre for the Humanities Hungarian Academy of Sciences, Institute of Art History, H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. papp.julia@btk.mta.hu

Kulcsszavak: Szigetvár ostroma (1566), női vitézség, toposzkutatás, Christian Schesaeus, Giovanni Michele Bruto, Pierre Le Moyne, August Werthes, Theodor Körner, Johann Peter Krafft, Vízkelety Béla, Székely Bertalan / *Keywords:* Christian Schesaeus, Giovanni Michele Bruto, Pierre Le Moyne, August Werthes, Theodor Körner, Johann Peter Krafft, Vízkelety Béla, Székely Bertalan